

שעת החסד של האקסיסטנציאליזם בשירה העברית

היחסים שבין ספרות לפילוסופיה הם אף פעם לא יחסי שלום מלאים, ואף פעם לא יחסי מלחמה גמורים. יש סופרים – לא כולם – שקוראים פילוסופים ברעבנות. יש להם צורך להיאחזו בשכל החושב כאשר הרמיון עלול לבנות מגדלים פורחים באוויר. אבל מיד מתעורר בהם היצר המנוגד: פחד גדול אוחז בהם שמא יהיה הסיפור רק משל לרעיון הפילוסופי, ואז יהיה יצירה מדרג שני, יצירה שלא יהיו לה חיים עצמאיים. לכן הם מרחיקים את היצירה מן הרעיונות של אחרים, לפעמים אפילו מן הרעיונות של עצמם. לכן השלום החלקי שבין ספרות לפילוסופיה ולכן המלחמה החלקית. אגב, כך גם במקרים המוכרים לי של הספרות היפה שכתבו פילוסופים מודרניים. ואם להזכיר כבר כעת שם שאזכיר הדבה בהמשך: אינטימיות של סארטר ספוג ברעיונות של סארטר, אבל במשפט הראשון בספר כותב סארטר שלולו נהגה לישון עירומה כיוון שאהבה לחוש את לטיפות הסדינים על גופה וגם כיוון שהכביסה הייתה יקרה. כשאני קורא את הפתיחה הזאת אני שומע בה בקשה שמבקש סארטר מקוראיו לשכוח לרגע את הפילוסופיה שלו. הוא מבקש מאתנו לקבל ממנו דמות שרק סופר טוב יודע לתאר את הדקויות של אישיותה במילים – ולא חשוב מה הפילוסופיה שלו. והוא גם מציע לנו לקבל ממנו חיוך אחד על הסיבות הבלתי פילוסופיות של הדמות שלו לישון בעירום.

אבל יש שעות שבהן נוצרת קרבה מיוחדת, קרבה מעניינית מעשירה, בין ספרות לבין פילוסופיה. יש שעות שבהן סופרים רבים רואים בפילוסוף, או בזרם פילוסופי, ביטוי לרוח הזמן, ביטוי לצורך רוחני עז שהם רוצים מאוד להביא אל השירים והסיפורים שלהם. זה קרה בעבר הרחוק כאשר משוררי ספרד העבריים הביאו את הניאו אפלטונים אל יראת האלוהים שבשיריהם, זה קרה בראשית המאה העשרים כאשר ניטשה היה קריאת חובה בשביל סופר עברי, וזה קרה בקשר המיוחד שנטווה בין הספרות שהחלה להיכתב בישראל באמצע שנות החמישים לבין האקסיסטנציאליזם. זה שיר שכתב דוד אבידן בספרו הראשון ברזים ערופי שפתיים, שהופיע ב-1954 בהוצאת ארד, ושמו "הכתם נשאר על הקיר":

מישהו ניסה לגרד את הכתם מעל הקיר.

.....

אז שלחתי את הצבע...

ושכרתי את הסייד...

אם כך ואם כך – הכתם נשאר על הקיר.

.....

אז לקחתי סכין-מטבח וניסיתי לקרצף את הכתם מעל הקיר...

ואגרפתי גרזן והלמתי בקיר...

אם כך ואם כך – הכתם נשאר על הקיר.

.....

משכיל ישראלי שקרא את השיר ב־1954 ידע שאבירן מנהל בשיר הזה קרב פילוסופי מובהק. הוא ערך בשיר ויכוח ברור בין אקסיסטנציאליזם לבין מרקסיזם. ורכים ידעו את זה כי רבים מן המשכילים בישראל קראו והקריאו יותר מפעם אחת בתנועות הנוער, לפעמים גם בטכסי בית ספר, שיר ידוע מאוד של ברטולט ברכט, שאני מביא כאן שורות אחדות ממנו בתרגום שהיה מוכר אז, זה של מרכי אבי שאול. השיר נקרא "כתובת בלתי מנוצחת", והוא הופיע בספר מיוחד שידיים של ברכט בהוצאת ספרית פועלים ב־1959, אבל לפני שכוונס בספר כבר היה התרגום מוכר וידוע. השיר נסב על חייל סוציאליסט בבית סוהר איטלקי בימי מלחמת העולם הראשונה ששרט בעיפרון על הקיר "יחי לנין!"

משראו זאת הסוהרים שלחו צבע עם רלי

מלא סיד...

אולם, מאחר שמשח את הסיד רק בעקבות הכתב,

כתוב היה עתה למעלה על קיר התא

ובאותיות סיד:

יחי לנין!

בא צבע אחר...

חזרה ובלטה הכתובת:

יחי לנין!

אז שלחו הסוהרים בנאי שיתקיף את הכתובת

בסכין,

והוא גרד אות אחר אות....

וכשגמר הייתה כתובה למעלה בלא צבע,

אבל חקוקה עמוק בחומה הכתובת הבלתי מנוצחת:

יחי לנין!

עכשיו, הסירו את החומה! אמר החייל.

אבידן גדל והתחיל לכתוב בתוך עולם ספרותי מלא וגדוש בפילוסופיה מרקסיסטית. הוא היה חבר ברית הנוער הקומוניסטי, ואלכסנדר פן הבחין בכשרונו ופרסם ב"קול העם" את שיריו הקומוניסטיים. ואשר לברכט בעיני אבידן ולמרקסיזם בעיני אבידן, לא צריך להרחיב כאן, אף שהערמומיות שלו, וגם הנכלוליות שלו, ביחס לקומוניזם שקיבל על עצמו היו סיפור מעניין בפני עצמו, גם ספרותי וגם פילוסופי. אבל ב"כתובת בלתי מנוצחת" של ברכט אין ערמומיות ואין נכלוליות. זה שיר מרקסיסטי, אפשר להגיד, "כלי חוכמות". ואז אבידן, כאשר עזב את המפלגה וברח מן המרקסיזם, כתב גם הוא שיר פילוסופי גלוי וברור, "הכתם נשאר על הקיר". בגיל עשרים הוא הציב אקסיסטנציאליזם מול מרקסיזם. כדי לקצר אצביע רק על שלוש נקודות מתוך רבות בוויכוח שניהל אבידן.

נקודה אחת: אצל ברכט הרמות היא חייל במלחמת העולם הראשונה, והחייל הוא סוציאליסט, ואילו אצל אבידן הרמות היא מישוהו. מרקסיסט בטוח שהמהות של האדם כחייל במלחמה, שאכן שינתה את ההיסטוריה האירופית, דבוקה בו ובלעדיה אי אפשר להבין את מעשיו. והוא בוודאי מאמין שהמהות הסוציאליסטית דבוקה עוד יותר ברמות. אין לו קיום בלי מהותו הסוציאליסטית. אצל אבידן, כמו אצל אקסיסטנציאליסט, הקיום לא רק קורם למהות, הוא ריק ממהות. החייל הסוציאליסט הפך אצלו ל"מישהו". וכך גם מה שחרתה הרמות על הקיר. אצל ברכט הוא חרת כתובת. אצל אבידן הוא מצא כתם. הכתובת של ברכט היא מהות פילוסופית-אידיאולוגית ברורה וספציפית, "יחי לנין!" (זכרו שמי שאמר "יחי לנין" ולא, למשל, "יחי מרקס", תמך לא רק בסוציאליזם אלא גם בחיסול הדמוקרטיה). לעומת זאת הכתם של אבידן הוא משהו קיים וכואב שאין לו כתובת שמטעינה אותו בתוכן, או במהות. אי אפשר שלא להיזכר בקוץ בבשר שלקח קירקגור מפאולוס, או באבן המירדרדת שוב ושוב שלקח קאמי מסיזיפוס.

נקודה שנייה: הבעיה העיקרית של החייל הסוציאליסט של ברכט היא הסוהרים, הצבע, הצבע השני, הבנאי שמגרר את הכתובת שחרת. כולם אויבים חיצוניים לו וחיצוניים לנין. ואילו הבעיה העיקרית של המישהו אצל אבידן הוא הצבע שהוא עצמו שלח נגר הכתם, והסייר שהוא עצמו שכו, וסכין המטבח שהוא עצמו – ולא הבנאי שליח הרשע – מנסה לחסל בה את הכתם. מרקסיסטים מאמינים שהקרב העיקרי של בני האדם הוא הקרב של בעלי מהות מנוצלת לבין בעלי מהות מנוצלת. ואילו אקסיסטנציאליסטים מאמינים שהקרב הקורם לכל הקרבות האחרים שכולנו מנהלים הוא לא עם אחרים אלא עם עצמנו; לפני שנהל מאבק על הצרק שלנו מול רשעים, עלינו לנהל מאבק מול עצמנו על האותנטיות שלנו. וזאת כתנאי שנתגבר על הפיתוי החזק שלנו עצמנו לאמץ לעצמנו מהות בלתי אותנטית. המאבק מול הרשע החיצוני בהחלט מופיע, כמו בדבר של קאמי, אבל רק אחרי המאבק הפנימי על האמת הפנימית.

נקודה שלישית: אצל ברכט הכתובת היא בלתי מנוצחת. המהות הלניניסטית שלה נגבר על אויביה ותפיל את קירות בית הסוהר של מאמיני המהות. והיא תגבר בהכרח, לא בספק. המרקסיוז הוא אחד הענפים בעץ העתיק של האמונה הרטרמיניסטית. הוא יודע מהו ההכרח שסופו לנצח. ואילו האקסיסטנציאליזם שאימץ אבידן הוא קודם כל מרידה בכל דטרמיניזם. שום כתם לא יימחה בלי שבני אדם יבחרו למחות אותו, ויעשו זאת מתוך חופש ובחירה, לא מתוך הכרח היסטורי, או לוגי, או מוסרי, או אחר. ואם הם יבחרו למחות את הכתם – אין להם שום הבטחה דטרמיניסטית שאכן יצליחו למחות אותו. מאוד ייתכן שכיתת יודים תתיז את דמם על הקיר, ואפילו דמם של הגיבורים המתים לא יכסה את הכתם, כפי שכותב אבידן בבית האחרון בשיר. ברכט האמין שסוציאליסטים הם גיבורים שינצחו. קאמי האמין שהאדם המורד הוא גיבור, אבל גיבור סיופי, שמוכס ומנצח ומוכס ומנצח וחוזר חלילה. דוד אבידן לא רצה להיות גיבור בטוח בנצחוננו, הוא אפילו נהנה מאוד להיות גיבור של אופל ולא גיבור של קדמה.

אבל אילו היה מדובר רק בחשבון של אבידן, רק בחשבוננו של משורר צעיר אחד שהתפכח מן האשליה הלניניסטית של ימי ההתבגרות, לא היה האקסיסטנציאליזם מתפשט בהיקף רחב כל כך אצל סופרים צעירים בישראל בשנות החמישים והשישים – ורובם כאלה שהקומוניזם מעולם לא קסם להם. א.ב. יהושע החל לכתוב בשנות השישים המוקדמות סיפורים שמתרחשים, למשל, בכפר ששמו יתיר, ובו בווערת כתושבים התשוקה להוריד מן הפסים את הרכבת שמגיעה אליהם. עמוס עוז הצעיר התחיל לכתוב סיפורים שמתרחשים אמנם בקיבוץ ישראלי, אבל אב שנושא את כל ערכי הקיבוץ על כתפיו רואה את בנו מתאבד לנגד עיניו בזמן מפגן צניחה. ונתן זך הצעיר התחיל לכתוב שירים שבהם הוא תיאר ב־1955 את המציאות שראה לנגד עיניו כך:

האניות שבהן הביאו אותנו לבנות
את פיתום ואת רעמסס הפליגו כלעומת שבאו
ואנו נותרנו על החוף עם בנייני הענק האילמים
אשר לא ידעו לומר לנו לאיזה שליט ולאיזה צורך נבנו.

(“לחוף ימים”, שירים ראשונים, הוצאת המס”ה, 1955)

לאחר מלחמת העצמאות נוצר צורך עמוק אצל אינטלקטואלים ישראלים רבים מאור – צורך שמשוררים וסופרים ביטאו אותו כיוון שחשו בו בהיקף רחב אצל בני רודם. אפשר לומר שזה היה קודם כול צורך להגיד לא לסיבתיות. כל מה שהריח מסיבתיות נראה להם חשוד. כל מה שהיה תוצאה של סיבה נראה להם דורש הפרדה בין שני אלה. יש א’ ויש ב’ אבל ב’ הוא לא תמיד, ולא בהכרח, תוצאה של א’. א’ קיים וב’

קיים, אבל הסיבתיות שמובילה מא' אל ב' היא מהות שמבקשים מאתנו לקבל אותה כחבילה אחת עם הקיום של א' ושל ב'. ומה עוד שמבקשים מאתנו לקבל את התוצאה כהכרחית, כמוכנת מאליה, כבעלת תוכן שהוגדר לפניה והתגשם בתוכה. ב־1960 כתב זך כך:

שום דבר אינו בא
הדלת שהיתה סגורה פתוחה
סגורה פתוחה
שום דבר אינו בא.

(“שום דבר”, שירים שונים, הוצאה עצמית, 1965)

בְּעֶרְמַת משוררים הכניס זך את המסובך אל תוך הפשוט, את הספק אל תוך הווראי. הוא לא כתב פסיקים בשיר הזה, ונקודה הוא כתב רק בסוף השורה האחרונה. לכן כל קורא רשאי לקרוא כך: הדלת שהייתה (אתמול) סגורה (היא היום) פתוחה. אבל בריוק באותה מידה רשאי הקורא לקרוא הדלת שהייתה אתמול סגורה-מקף-פתוחה, כלומר חצי סגורה וחצי פתוחה, נשארה גם היום סגורה-מקף-פתוחה, כלומר חצי סגורה וחצי פתוחה. למה? כי “שום דבר אינו בא”, שום דבר לא נובע באופן מובן מאליו ממשו שקדם לו. או שהוא הופך לחלוטין את מה שקדם לו, או שהוא לא משנה כלל את מה שקדם לו.

האם ההתנגדות לסיבתיות הייתה כל כולה השפעה של האקסיסטנציאליזם? לא, לא כולה ולא אצל כולם. השוני, שאותו הרגישו אקסיסטנציאליסטים, בין אבן שתמיד ובהכרח תנוע אם יניע אותה כוח גדול ממנה לבין אדם שאחרי כל הסיבות כולן ינוע אם יבחר לנוע, וגם אם יאולץ לנוע הוא עדיין חופשי לחשוב מה שיחליט לחשוב על התנועה שלו – היה שוני פילוסופי. לא לכל סופד או משכיל היה צורך בו כדי להרגיש במציאות החברתית והרוחנית של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות לחץ גדול, שמתחיל להפוך למליצה ריקה, להבין את עצמנו, הישראלים, כתוצאה הכרחית – ולא אחת כתוצאה ההכרחית היחידה הראויה ליחס רציני – של ההיסטוריה היהודית לדורותיה. הרבה היה מנומק מדי, טעון משמעות מדי, בטוח מדי במהותו ולא רק בקיומו. לכן היה צריך יהושע לכנות כפר בשם “יתיר” – שם בלי משמעות, סתם שם (ואולי עם רמז קטן בצד שיתיר יכול להיות גם מיותר). הוא לא אמר כמו זך שהבניינים שבנתה כאן הציונות הסוציאליסטית היו ערי מסכנות כמו פיתום ודעמסס. הוא רק אמר “בואו נתחיל מסתם מקום”. בואו נתחיל מדלת סגורה, שיכולה להיות גם פתוחה. ורק אחר כך יחליטו הקוראים אם צודקים תושבי יתיר כאשר הם מחליטים מה לעשות ברכבות שלהם. ובואו ניקח בחשבון שהם מסוגלים להחליט לבנות את הרכבות שלהם, אבל באותה מידה של הסתברות, של אי-הכרח,

של בחירה, הם מסוגלים להחליט גם להוריד את הרכבות שלהם מן הפסים. ואני לא מתאפק מלומר שסופרים שהתקרבו אל האקסיסטנציאליזם בשנות החמישים אמרו לנו, הישראלים, שאנחנו מסוגלים להוריד את הרכבות שלנו מן הפסים הרבה לפני שהתחלנו אנחנו עצמנו לרדת מן הפסים.

לכן סופר עברי צעיר לא יכול היה להרשות לעצמו שלא לקרוא את הזר של קאמי, כשהופיע בעברית ב־1964, גם כאשר המתרגם תרגם אותו בשיבושים מאנגלית. ועוד לפני כן, ב־1955, קשה היה לשבת בבית קפה של סופרים בתל-אביב בלי לראות את ברלתיים סגודות של סארטר בתיאטרון זירה הקטן בכימויו של מיכאל אלמוז. עוד לפני כן קשה היה שלא לקרוא ברעב גדול את הרבר של קאמי שהופיע ב־1953 בתרגומו המליצי של יונתן רטוש, הרחוק מלשון הבהירות של המקור. וכאשר הופיע ב־1959 קובץ הסיפורים של קאמי הנפילה גלות ומלכות, בתרגומו הכמעט סביד של צבי ארד, כבר קל היה למצוא עקבות רבים של קאמי בעשרות שירים ורומאנים שהתפרסמו בעברית.

ולא במקרה הסיפורים של האקסיסטנציאליסטים הגיעו אל העברית לפני החיבורים הפילוסופיים שלהם. האדם המודר והמיתוס של סייזפוס ראו אור בעברית ב־1970. אבל קאמי היה דק פילוסוף למחצה. פה ושם פורסמו מאמרים פילוסופיים בכתבי עת, אבל בשביל כינוס משמעותי של הפילוסופיה של סארטר חיכינו עד 1978, כאשר מנחם ברינקר הוציא, בספרית פועלים, שני כרכים של מבחר כתביו. וזה היה רק תחילתו של מסע פילוסופי שמכוברנו יעקב גולומב הרחיב אותו מאוד ותרם לו תרומה מקורית מאד.

אבל הסיפורים קדמו לשירים כי פילוסופיה, כאמור, לא חודרת אל הספרות עם כל המבנה שלה, ועם כל הציור שלה, ועם כל המילים הקשות-למשוררים שבה (הרבה שברתי את הראש עד שהבנתי בשיעורים שלמרתי אצל מנחם ברינקר את ההבדל החשוב לסארטר בין להיות-בשביל-עצמו לבין להיות לעצמו). אבל יש שעות שפילוסופיה מגיעה לא בנגיעה קלה אצל סופר יחיד, אלא כרוח גרולה שסוחפת רוו סופרים שלם. ולא רק סופרים.

לאחר מלחמת העצמאות נסעו לפריז גם נסים אלוני וגם עמוס קינן, גם אביגדור אריכא וגם יגאל תומרקין, גם אברהם הפנר וגם יוסי בנאי. ומי שנסע לפריז בחמישים וארבע או בשישים וארבע נסע גם אל האקסיסטנציאליזם, בין שלקח ממנו הרבה ובין שלקח ממנו מעט. קשה היה שלא לקחת. אפילו חיים גורי נסע לפריז ב־1953 והתאהב ברוח הגרולה שנשבה בה. גורי, המשורר של המהות הארצישראלית הלופתת את הקיום הארצישראלי לפיתה אידיאולוגית, וסיבתית, והכרחית מבחינה היסטורית, היה זקוק להשתחרר מן הלפיתה הזאת. כמו משוררים, שהם, כאמור, חשדניים מקצועיים בפילוסופיה, הוא לא מזכיר את קאמי ואת סארטר, אבל מי לא יבחין שהצל שלהם היה מאחורי גבו כאשר עבר ערב אחד ברחוב מאביון שברובע השישי, וכתב את השיר

“אותו ערב במאביון” שמתחיל במילים,

אוקטובר. מאביון. ערב.
הערב לא שייך לאלהים,
לא לתקופה,
לא למולדת בסביבת הלב.

התקרה סמוכה לראש,
זה המרתף
שבו בין עשר וחמש
מותר לך למחוק שמות,
תאריכים, פני עיר בירח,
להיות אחר
.....

(בספר שושנת רוחות, הקיבוץ המאוחד, 1960)

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב